nych uroczystości. Analiza zaprezentowanych tu dokumentów objęła wyróżniki graficzne zawarte w drukach, wartościującą leksykę, środki syntaktyczne oraz cechy stylistyczne. Co ciekawe, Autorka wykorzystała tu pewne elementy wywodzące się z księgoznawczego warsztatu badawczego, szczególnie modelu Kazimierza Piekarskiego. Ostatnimi częściami recenzowanej pracy są zakończenie oraz obszerna bibliografia.

Edytorska strona książki prezentuje się interesująco i poprawnie. Szczególnie zwracając uwagę ilustracje trzydziestu trzech starannie wyselekcjonowanych druków ulotnych, które zostały zaprezentowane jako dopełnienie analiz i wniosków zawartych w trzecim rozdziale książki. Ten interesujący materiał ilustracyjny stanowi niewątpliwy atut recenzowanej pracy. Szkoda jednak, że ciekawe przykłady druków ulotnych zaprezentowane zostały w czarno-białej tonacji. Umknęło przez to wiele analizowanych i opisanych w pracy ważnych szczegółów charakteryzujących te unikatowe wydawnictwa źródłowe — od strony zarówno językowo-komunikacyjnej, jak i formalnej. Mimo naukowego charakteru omawianego — umiejętnie i fachowo napisanego — opracowania jego czytelnikami mogą być wszyscy zainteresowani ciekawą i burzliwą historią Ziem Odzyskanych, w tym także bibliotekarze gromadzący oraz organizujący zbiory druków ulotnych i okolicznościowych. Praca Marty Śleziak *Ziemie Odzyskane w drukach ulotnych z lat 1945–1948. Język — tematyka — formy* pośrednio dowodzi, iż budowana od maja 1945 roku unikatowa i niewątpliwie pionierska kolekcja druków ulotnych i okolicznościowych przechowywana w Gabinetcie Śląsko-Łużyckim Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu kryje liczne skarby, naukowe źródła przydatne do rekonstruowania przeszłości. Recenzowana praca weryfikuje opisane w opublikowanej we Wrocławiu w 1948 roku pracy *Studia nad książką poświęconę pamięci Kazimierza Piekarskiego* opinie Jana Muszkowskiego, iż „druki te [ulotne — A.F.-B.] nie są bezwartościowe pod względem naukowym”, a co ważniejsze — w obliczu licznych uproszczeń i uprzedzeń upowszechniających niezgodny z prawdą obraz zasiedlania Ziem Zachodnich i Północnych uświadamia rzeczywiste uwarunkowania, z którymi mierzyli się doświadczeni nieszczęściem drugiej wojny światowej przesiedleni na ziemię krzywdzicieli Polacy zasiedlający oraz odbudowujący Ziemie Odzyskane.

Aneta Firlej-Buzon

Volksbibliothekare im Nationalsozialismus. Handlungsspielräume, Kontinuitäten, Deutungsmuster, Hrsg. S. Kuttner und P. Vodosek, Verlag Harrasowitz, Wiesbaden 2017, 324 ss., ISBN 978-3-447-10720-4

DOI: 10.19195/0080-3626.62.21

„Tempus fugit!”. Sentencja ta w przypadku badań historycznych niekoniecznie oznacza coś negatywnego. Pośpiech, zwłaszcza nadmierny, nie zawsze jest dobrym doradcą. Historyk potrzebuje dystansu, aby zobaczyć obiekt swoich dociekań (osobę, instytucję, czasy) w pełnym świetle albo w pełnej krasie. Jak się wydaje, perspektywa kilkudziesięciu lat od daty opisywanych zdarzeń jest dostateczną gwarancją, zarazem zabezpiecze-

niem przed pochopnością wysuwanych sądów i ocen. Od przejścia władzy w Niemczech przez Hitlera upływa w 2018 roku 85 lat, od zakończenia drugiej wojny światowej — 73 lata. Z tej perspektywy czasowej wiele spraw, wiele problemów widać wyraźniej, być może też łatwiej zrozumieć genezę wielu zdarzeń, mechanizmy i okoliczności, pod warunkiem oczywiście unikania w podejściu badawczym politycznego i ideologicznego zaciętrzewienia. Nie zwalnia nas to jednak z postawienia pytania, czy dzisiaj jest możliwa w pełni obiektywna ocena postaw i zachowań niemieckich bibliotekarzy pracujących w bibliotekach ludowych, głównie z powodu skąpego czy wręcz ubożego materiału źródłowego. Inną rzeczą jest odpowiedź na pytanie, czy badacz podołał postawionemu zadaniu. Między innymi w takim kontekście chcielibyśmy spojrzeć na książkę *Volksbibliothekare im Nationalsozialismus. Handlungsspielräume, Kontinuitäten, Deutungsmuster* (Bibliotekarze ludowi w okresie narodowego socjalizmu, zakresy działań, kontynuacje, wzory interpretacji) wydaną w 2017 roku przez Verlag Harrasowitz. Książka ta jest owocem trzydniowej konferencji Wolfenbütteler Arbeitskreis für Bibliotheks- Buch- und Mediengeschichte (Krąg Roboczy ds historii bibliotek, książki i mediów), przeprowadzonej w dniach 28–30 września 2015 roku, w gościnnych murach Herzog-August-Bibliothek w Wolfenbüttel¹. Książka nawiązuje zarówno w tytule, jak i podtytule do identycznej nazwy konferencji, pod tym samym patronatem, która odbyła się w 1998 roku w Weimarze². Jedenaście lat później (2009) również w Weimarze miała miejsce konferencja poświęcona roli bibliotekarzy bibliotek naukowych w okresie narodowego socjalizmu w Niemczech³. A zatem na ponowne podjęcie tematu trzeba było czekać aż siedemnaście lat. Nie znaczy to, że — w tak zwanym międzyczasie — pomiędzy obiema konferencjami, a także wcześniej, nic się w tej sprawie nie działo. Dowodów na to dostarczył w tekście *Volksbücherei und Nationalsozialismus in Darstellungen und Selbstzeugnisse* (Biblioteka ludowa i narodowy socjalizm w przedstawieniach i własnych świadectwach)⁴, otwierającym książkę, jeden z jej redaktorów Peter Vodosek, emerytowany profesor Hochschule für Medien (Szkoła Wyższa Mediów) w Stuttgarcie. Za punkt wyjścia tego swoistego raportu badawczego Vodosek obrał ogólne rozważania nad mizérią badawczą tego obszaru. Temat ten, jak sam przyznaje, był tematem tabu, tematem niechcianym i przemilczanym, o czym świadczy więcej niż skąpa literatura przedmiotu, a zwłaszcza niemal kompletny brak samodzielnych, przekrojowych publikacji. Znamienne, że przegląd badawczy Vodowska otwiera rękopis pracy dyplomowej Andreasa Kettela po tytule *Volksbibliothekare und Nationalsozialismus* (Bibliotekarze ludowi i narodowy socjalizm), obronionej w 1975

¹ J. Babendreier, *Volksbibliothekare in der Waffenkammer. Bericht über die Jahrestagung 2015 des Wolfenbütteler Arbeitskreises für Bibliotheks-, Buch- und Mediengeschichte*, AKMB-news 1/2016, Jahrgang 22, s. 44–51.

² *Wissenschaftliche Bibliothekare im Nationalsozialismus. Handlungsspielräume, Kontinuitäten, Deutungsmuster*, Hrsg. M. Knoche, W. Schmitz, Wiesbaden 2011.

³ *Volksbibliothekare im Nationalsozialismus. Handlungsspielräume, Kontinuitäten, Deutungsmuster*, s. 12. Zob. też H.-G. Happel, *Das wissenschaftliche Bibliothekswesen im Nationalsozialismus unter besonderer Berücksichtigung der Universitätsbibliotheken. Beiträge Zur Bibliothekstheorie und Bibliotheksgeschichte*, München 1989.

⁴ Zob. P. Vodosek, *Volksbibliothekare im Nationalsozialismus in Darstellungen und Selbstzeugnissen*, [w:] *Volksbibliothekare im Nationalsozialismus...*, s. 11–35.

roku, wydanej drukiem w 1981 roku⁵. W 1987 roku światło dzienne ujrzała pierwsza monograficzna publikacja na temat bibliotekarstwa publicznego w III Rzeszy, pióra Engelberta Boese⁶. Pierwszy naukowy stan badań nad bibliotekarstwem w okresie nazistowskich Niemiec powstał w 2002 roku we wspomnianej szkole wyższej w Stuttgarcie. Jej autorką była Christine Koch i również była to praca dyplomowa, która pojawiła się w druku zaledwie rok po obronie⁷, i właśnie dzięki niej znamy dość dobrze dotychczasowy (do 2002 roku) stan badań nad tym problemem. Vodosek wśród pionierów badań na tym polu wymienia jeszcze Manfreda Komorowskiego, redaktora dwutomowej pracy zbiorowej na temat bibliotek w okresie narodowego socjalizmu⁸. Zasadniczo jednak Vodosek skupił się na omówieniu przedmiotowej i podmiotowej literatury poświęconej bibliotekarzom ludowym w omawianym okresie. Przywołane publikacje Vodosek rozpatrzył w układzie formalno-piśmienniczym, dzieląc materiał na: autobiografie, biografie, artykuły w czasopismach fachowych, biografie kolektywne, hasła osobowe w encyklopediach bibliotekarskich oraz „oral history”. Główną jednak oś przeglądu stanowią prace biograficzne, których autor doliczył się ledwie kilkadziesiąt (35), z tego większość dotyczy bibliotekarzy naukowych. Mówimy w tym wypadku o dziełach samodzielnych pod względem wydawniczym. Biografistyka bibliotekarska, także ta osadzona w czasach Niemiec hitlerowskich, jest o wiele bogatsza, jeśli uwzględnimy również dzieła niesamodzielne wydawniczo (artykuły). Próżno jednak szukać w szkicu Vodoska ścisłych danych na ten temat, gdyż autor ograniczył się jedynie do przeglądu ważniejszych publikacji. Wśród autobiografii na plan pierwszy wysuwa lipskiego bibliotekarza, „ikonę” niemieckiego bibliotekarstwa międzywojennego Waltera Hofmanna, dalej krytyka hitleryzmu Heinricha Stressau, który krótko po wojnie opublikował swoje dzienniki⁹. Zgoła symboliczny tytuł *Pomiędzy złudzeniem a prawdą* noszą pamiętniki Henryka Beckera (1891–1971), od 1933 roku radcy ministerialnego nauki, sztuki i oświaty ludowej¹⁰. Wspomnienia opublikował również Hans Peter Johannsen (1908–1988), w latach 1934–1945 kierownik Zentrale für Nordmarkbüchereien (Centrala ds. Bibliotek Publicznych w Marchii Północnej) oraz kierownik biblioteki miejskiej we Flensburgu. Świadectwem czasu są również dwutomowe wspomnienia bibliotekarki Gertrud Seydelmann (1913–2003), która w pierwszym tomie opisała czasy studiów w kolońskiej szkole bibliotekarskiej (1932–1935), w tomie drugim

⁵ A. Kettel, *Volksbibliothekare und Nationalsozialismus*, Köln 1981. Gwoli ścisłości jedną z pierwszych prac na temat biblioteki ludowej w czasach narodowego socjalizmu, wydanych w Niemczech, była publikacja Friedricha Andrae — zob. *Volksbücherei und Nationalsozialismus. Materialien und Politik des öffentlichen Büchereiwesens in Deutschland 1933–1945*, zusammengestellt und mit einer Einleitung versehen von F. Andrae, Wiesbaden 1970.

⁶ E. Boese, *Das öffentliche Bibliothekswesen im Dritten Reich*, Bad Honnef 1987.

⁷ Ch. Koch, *Das Bibliothekswesen im Nationalsozialismus. Eine Forschungsstandanalyse*, Marburg 2003.

⁸ *Bibliotheken während des Nationalsozialismus*, Teil 1, Vom 11 bis 14 April 1988 in der Herzog-August-Bibliothek, Hrsg. M. Komorowski, P. Vodosek, Wiesbaden 1989; *Bibliotheken während des Nationalsozialismus*. Teil 2, Vorträge eines Bibliothekshistorischen Seminars des Wolfenbütteler Arbeitskreises für Bibliotheksgeschichte vom 25 bis 27 September 1989 in der Herzog-August-Bibliothek, Hrsg. M. Komorowski, P. Vodosek, Wiesbaden 1992.

⁹ *Volksbibliothekare im Nationalsozialismus...*, s. 17.

¹⁰ Ibidem.

natomiast hamburski okres swojego życia (1936–1945), w którym kierowała biblioteką filialną w dzielnicy Hamburga Winterhude. Okres koloński przeżyła w stanie politycznej nieświadomości i niewinności, nadciągające zmiany symbolizował kierownik szkoły Rudolf Reuter noszący uniform SA. W Hamburgu przyszło jej nie tylko obserwować wzrastający terror, lecz także uczestniczyć w nim albo też ze strachu przed prześladowaniami milcząco go akceptować¹¹. Wydawca — Klapentext — ocenia Seydelmann niejednoznacznie, zgoda wybielająco: „jak większość Niemców, nie była ani ofiarą, ani sprawcą”¹². Znamienne, że wspomnieniami dzielą się osoby, które mimo wszystko były uwikłane w realizację nazistowskiej polityki bibliotecznej. Wśród biografii wyróżnia Vodosek tylko jedną — Josepha Caspara Witscha (1906–1967), wydawcy i bibliotekarza¹³. Dopełniają ten przegląd monografie dotyczące historii bibliotek w okresie narodowego socjalizmu. Do wspomnianych książek należy dodać prace Andreasa Kettela, Margaret Stieg¹⁴, imponującą rozmiarami i zawartością monografię Jana-Petera Barbiana o polityce literackiej czasów nazistowskich¹⁵. Kategorię niesamoistnych wydawniczo opracowań reprezentuje tekst Angeli Graf o Wilhelmie Schusterze¹⁶ oraz opowieść o Philippie Harden-Rauchu (1892–1981), dyrektorz Miejskiej Biblioteki Ludowej we Fryburgu¹⁷ pióra Konrada Heyde. Vodosek wspomina też rozprawy o ofiarach hitleryzmu, poświęcone Helenie Nathan (1885–1940)¹⁸ i Lotte Begel-Schleiss (1903–1965)¹⁹. Do tego gatunku zaliczył kilka tekstów niesamoistnych dotyczących historii bibliotek ludowych, jednak nie wymienił żadnej z nich, koncentrując się na trzech księgach jubileuszowych: pierwszej dedykowanej Johannesowi Langfeldtowi²⁰, drugiej ofiarowanej Wolfgangowi Thauerowi²¹ oraz trzeciej, której adresatem jest Siegfried Schrötter²². Sztucznie wyodrębnił Vodosek kategorię tekstów mniejszej wartości, choć ważnych dla poznania roli jednostki: szkice osobiste,

¹¹ G. Seydelmann, Köln 1989; eadem, *Gefährliche Balance. Ein Leben im Hamburg 1936–1945*, Hamburg 1996.

¹² *Volksbibliothekare im Nationalsozialismus...*, s. 19.

¹³ F. Möller, *Das Buch Witsch. Schwindelerregende Leben des Verlegers Joseph Caspar Witsch*, [Bd. 1], Köln 2014; *Dem Glücksrad in die Speichen greifen. Joseph Caspar Witsch, seine Autoren, sein Verlagsprogramm und der Literaturbetrieb der frühen Bundesrepublik*, [Bd. 2], Köln 2015.

¹⁴ M. Stieg, *Public libraries in Nazi Germany*, Tuscalosa 1992.

¹⁵ J.-P. Barbian, *Literaturpolitik im NS-Staat. Von der Gleichschaltung bis zum Ruin*, Frankfurt a. M. 2010.

¹⁶ A. Graf, *Antirepublikaner und Netzwerker. Wilhelm Schuster als Direktor der Hamburger Öffentlichen Bücherhallen von 1931 bis 1934*, „Zeitschrift des Vereins für Hamburgische Geschichte” 2012, Jhr. 98, s. 101–125.

¹⁷ *Volksbibliothekare im Nationalsozialismus...*, s. 25.

¹⁸ Ibidem, s. 17.

¹⁹ Ibidem, s. 25.

²⁰ *Festschrift für Johannes Langfeldt zum 60. Geburtstag*, Hrsg. von V. Zifreund, Köln 1953.

²¹ *Bibliothekarische Arbeit zwischen Theorie und Praxis. Beiträge zum bibliothekarischen Fachwissen und Berichte über bibliothekarische Aktivitäten*, Hrsg. von der Fachhochschule für Bibliothekswesen Stuttgart, Stuttgart 1976.

²² *Ein Wegbereiter sozialistischer bibliotheksarbeit. Erich Schrötter zum 70. Geburtstag*, red. von P. Günnel, B. Reblin, J. Waligora-Rittinghaus, Berlin 1964.

pochwały, nekrologi zamieszczone w prasie fachowej, ograniczając się jedynie do określenia problemów badawczych, bez podania choćby jednego *exemplum*.

Ważną grupę biografistyki stanowią tak zwane biografie kolektywne poświęcone berlińskim bibliotekarzom. Stan badań zamyka przegląd tekstów będących częścią tekstów w wydawnictwach leksykalnych z zakresu księgoznawstwa i bibliotekarstwa. Tu Vodosek jest również niekonsekwentny. Skupia się na leksykonie niemieckich bibliotekarzy w bibliotekach naukowych (także publicznych), który ilustruje poczynania bibliotekarzy niemieckich z zachodniej części Niemiec²³. Właściwie pomija *Lexikon des gesamten Buchwesens* (2015)²⁴ oraz *Lexikon des Bibliothekswesens* (1974)²⁵ ze względu, jego zdaniem, na nieznaczną liczbę artykułów o bibliotekarzach niemieckich aktywnych w czasach nazistowskich. Vodosek nie ma jednak oporów z odesłaniem czytelnika do prac zamieszczonych w Wikipedii²⁶. Stan badań zamyka wyliczenie nagrań wspomnieniowych bibliotekarzy, dokonanych z inicjatywy stuttgarckiej szkoły. Reasumując, należy stwierdzić, że tekst Vodoska, choć ważny, ma niestety w wielu miejscach charakter przyczynkarski, wymagający uzupełnień. Zdecydowanie przewyższa go omówienie literatury przedmiotu w tekście A. Graf²⁷, w książce E. Boese²⁸, nie mówiąc już o tekście w Wikipedii²⁹.

ZAWARTOŚĆ

Volksbibliothekare im Nationalsozialismus, oprócz wstępnego tekstu autorstwa Vodoska, liczy jedenaście tekstów napisanych przez jedenastu autorów. Pominąwszy artykuł A. Lütjena poświęcony bibliotekom ewangelickim w Württembergu³⁰ oraz O. Harbo o bibliotekach publicznych w Danii podczas okupacji niemieckiej³¹, w centrum uwagi

²³ A. Habermann, R. Klemmt, F. Siefkes, *Lexikon deutscher wissenschaftlicher Bibliothekare 1925–1980*, Frankfurt a. M. 1985; A. Habermann, P. Kittel, *Lexikon deutscher wissenschaftlicher Bibliothekare der Bundesrepublik Deutschland (1981–2002) und der Deutschen Demokratischen Republik (1948–1990)*, Frankfurt a. M. 2004. P. Vodosek wspomina w swoim artykule również o publikacjach dotyczących bibliotek i bibliotekarzy w okresie narodowego socjalizmu, powstałych w Niemieckiej Republice Demokratycznej.

²⁴ *Lexikon des gesamten Buchwesens*, 9 Lfg. 71/72. Register zu den Bänden 1 bis 8 ... „A bis „Zyprische Schrift“. Stuttgart 2015.

²⁵ *Lexikon des Bibliothekswesens*, 2 Aufl., Hrsg. von G. Rückl. Bd. 1–2, Leipzig 1974–1975.

²⁶ Wikipedia, WikiProjekt Bibliothekarinnen, Bibliothekare und Bibliotheken im Nationalsozialismus. https://de.wikipedia.org/wiki/Wikipedia:WikiProjekt_Bibliothekarinnen,_Bibliothekare_und_Bibliotheken_im_Nationalsozialismus [dostęp: 11.10.2018].

²⁷ A. Graf, „Wer ein Deutscher ist, der folgt dem Ruf“. Wilhelm Schuster, Vorsitzender des Verbandes Deutscher Volksbibliothekare, [w:] *Volksbibliothekare im Nationalsozialismus...*, s. 37–66.

²⁸ E. Boese, *Das öffentliche Bibliothekswesen...*

²⁹ Wikipedia, WikiProjekt Bibliothekarinnen...

³⁰ Zob. A. Lütjen, *Die evangelischen Pfarramtsbüchereien in Württemberg*, [w:] *Volksbibliothekare im Nationalsozialismus...*, s. 119–143.

³¹ Zob. O. Harbo, *Öffentliche Bibliotheken und Besatzer. Das Fallbeispiel Dänemark*, [w:] *Volksbibliothekare im Nationalsozialismus...*, s. 301–320.

każdej publikacji stoi jeden człowiek. Stosownie do tytułu książki głównym bohaterem jest bibliotekarz, bibliotekarz biblioteki ludowej. Wyjątkiem od tej reguły jest rozprawa Siegfrieda Schmidta o Johannesie Braunie³², przewodniczącym Borromäusverein (Stowarzyszenie św. Karola Boromeusza), który wprawdzie nie zaliczał się do grona bibliotekarzy, ale z racji sprawowanej funkcji osoby nadzorującej działalność katolickich bibliotek publicznych w Niemczech jego obecność w tym gronie wydaje się jak najbardziej usprawiedliwiona. Co więcej, można powiedzieć, że bez uwzględnienia katolickiej gałęzi bibliotekarstwa publicznego w Niemczech, obraz niemieckich bibliotekarzy pracujących w bibliotekach publicznych byłby niekompletny. Dysonans stanowi raczej brak personalnej reprezentacji w przypadku bibliotek ewangelickich. Łamie to spójność konstrukcyjną publikacji, której zasadniczym celem jest pokazanie rozwoju bibliotek publicznych w III Rzeszy przez pryzmat osoby, jej roli, jej znaczenia, jej uwikłania w bieżącą politykę, przez pryzmat dylematów i wyzwań codziennej pracy bibliotekarskiej, każącej wybierać pomiędzy *ratio* a brunatną ideologią, pomiędzy wartościami i zasadami moralnymi a ślepym posłuszeństwem, pomiędzy wolnością a podporządkowaniem się kierowanemu zgodnie z zasadami narodowego socjalizmu, bibliotekom, ze wszystkimi tego wpływu negatywnymi skutkami.

Autorami tekstów są w większości bibliotekarze, zdecydowana większość z nich z cenzusem naukowym (doktor, profesor) i z naukowym doświadczeniem potwierdzonym przez liczne publikacje. Szczegółowe informacje o autorach czytelnik znajdzie w zamieszczonych na końcu książki krótkich biogramach, wyjaśniających między innymi taki, a nie inny dobór współpracowników. Kwestią niemniej ważną, a właściwie podstawową, są omawiane w tekście postaci. Zapewne Vodosek, decydując się na konkretne nazwiska, musiał brać pod uwagę pozycję jednostki w danym środowisku i jej reprezentatywność. Można mieć pewne wątpliwości, czy kluczem doboru było polityczne zaangażowanie po stronie narodowego socjalizmu. Tak jest co prawda z większością opisywanych postaci: W. Schuster, Franz Schriewer, Hans Ruppe, August Zöhrer, Hermann Sauter, Hans Hugelmann, Fritz Heiligenstaedt, Walter Hoyer, ale z tego klucza wyłamuje się nie tylko J. Braun, lecz także księża ewangelicy oraz duńscy bibliotekarze. Naszym zdaniem, choć to ważny kontrpunkt, to jednak istotna usterka. Nie do końca jest jasne, czemu miały służyć te sylwetki — czy pokazaniu, że wśród bibliotekarzy niemieckich bibliotek ludowych zdarzali się również przeciwnicy tudzież kontestatorzy narodowego socjalizmu? Nie bardzo pasują jednak do tego obrazu zarówno J. Braun, jak i W. Hofmann, którzy choć z oporami, to jednak wykonywali przecież polecenia niemieckich nazistów. Dowodem na to jest zwłaszcza postać Waltera Hofmanna, której nie mało miejsca poświęca H. Brucker w tekście o H. Ruppe³³. Właśnie nieobecność Hofmanna oraz drugiego wybitnego przedstawiciela niemieckiego bibliotekarstwa publicznego Erwina Ackerknechta rażą najbardziej.

Warto wspomnieć o jeszcze jednym ważnym kryterium decydującym o wyborze tej wąskiej reprezentacji niemieckich bibliotekarzy ludowej, służących narodowemu so-

³² Zob. S. Schmidt, *Prälat Johannes Braun (1879–1958) und die Bonner Zentralstelle des Borromäusverein 1933–1945*, [w:] *Volksbibliothekare im Nationalsozialismus...*, s. 145–162.

³³ Zob. H. Gruber, *Leipzig — Wien — Salzburg: Stationen der (un)gebrochenen bibliothekarischen Karriere Hans Ruppes*, [w:] *Volksbibliothekare im Nationalsozialismus...*, s. 163–197.

cializmowi. Vodoosek chciał, aby to były osoby z różnych miast (W. Schuster — Berlin, F. Schriewer — Frankfurt nad Odrą, H. Ruppe — Lipsk, A. Zöhrer — Linz, H. Sauter — Monachium, H. Hugelmann — Norymberga, F. Heiligenstaedt — Berlin, W. Hoyer — Lipsk). Reprezentacja regionalna miała w tym względzie drugorzędne znaczenie. Ważniejsza była zajmowana pozycja zawodowa. Wybrańcy Vodoska to kierownicy, dyrektorzy bibliotek, a więc osoby funkcyjne. Zapewne więc intencją redaktora było ukazanie na ich przykładzie realizacji przez niemieckich bibliotekarzy celów narodowosocjalistycznej polityki. Patrząc z tego punktu widzenia, należy pochwalić redaktora za uwzględnienie w zbiorze prominentnych i reprezentatywnych dla narodowosocjalistycznego bibliotekarstwa działaczy: W. Schustera, F. Schriewera, F. Heiligenstaedta. Lista ta mogłaby być dłuższa, bez szkody dla pominięcia w tekście niektórych sylwetek, na przykład W. Hoyer a z zaledwie dwuletnim stażem bibliotekarskim.

Vodosek ani w tytule, ani w podtytule nie określa ram geograficznych książki, co nie znaczy, że ich nie ma. Główną sceną jest „tysiącletnia Rzesza” łącznie z anektowaną Austrią i dołączoną niczym przysłowiowy kwiatek do kożucha Danią: nie wiedzieć dlaczego redaktor zdecydował się na zamieszczenie tekstu o bibliotekach duńskich podczas okupacji niemieckiej, burząc logiczną konstrukcję całości. Tekst O. Harbo, dający dość powierzchowny i schematyczny obraz sytuacji bibliotek publicznych w okupowanej przez Niemców Danii, tak naprawdę niewiele wyjaśnia, nie pasuje do całości, a tylko rodzi naturalne pytania, jak było w Holandii, Belgii, Francji itd.³⁴

PRZESZŁOŚĆ — TERAŻNIEJSZOŚĆ — PRZYSZŁOŚĆ

Miarą wartości naukowej dla rozpraw w dziedzinie nauk humanistycznych i społecznych jest ich objętość i baza źródłowa. Pozwalają one zakwalifikować tekst do określonej grupy, naturalnie w połączeniu z analizą treści. Patrząc na recenzowaną książkę z tego punktu widzenia, większość tekstów w niej ujętych zaliczymy do solidnych, wielostronowych rozpraw naukowych. Wyróżniają się wśród nich rozprawa A. Graf o W. Schusterze (30 stron)³⁵, rozprawa Uwe Dankerta o F. Schriewerze (52 strony z ilustracjami)³⁶, tekst Ragnhild Rabiuse o F. Heiligenstaedcie (36 stron)³⁷ oraz H. Gruber o H. Ruppe (36 stron). Średnich rozmiarów są teksty S. Schmidta o J. Braunie (18 stron), Fritz Maye-

³⁴ W 1993 roku Antje Rapmund obroniła na Uniwersytecie Humboldta rozprawę doktorską *Die deutsche Bibliothekspolitik in der Tschechoslowakei und in Polen während der zweiten Weltkriege*. Godzi się zaznaczyć, że ta tematyka jest obecna również w polskiej literaturze przedmiotu, głównie za sprawą Andrzeja Mężyńskiego, zob. *Biblioteki naukowe w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945. Wybór dokumentów źródłowych*, wybór i oprac. A. Mężyński, przy współpracy H. Łaskarzewskiej, Warszawa 2003.

³⁵ A. Graf, op. cit., s. 37–66.

³⁶ U. Danker, *Franz Schriewer, Volksbibliothekar, Referatsleiter der Reichsstelle. Biographische Erkundungen 1921–1959*, [w:] *Volksbibliothekare im Nationalsozialismus...*, s. 67–118.

³⁷ R. Rabiuse, *Fritz Heiligenstaedt, ein begeisterter Förderer der Volksbüchereien und überzeugter Propagandist des NS-Volksbüchereiwesens*, [w:] *Volksbibliothekare im Nationalsozialismus...*, s. 257–291.

hoffera o A. Zöhrerze (19 stron)³⁸ oraz O. Harbera o H. Hugelmannie (19 stron). Nie pasują zbyt do całości dwa teksty, nieco informacyjne, zgola powierzchniowe: Hiltrud Häntzschel o H. Sauterze (8 stron)³⁹, a zwłaszcza tekst Mangy Schaarschmidt o Walterze Hoyerze (7 stron)⁴⁰. Za fakt godny uznania należy przyjąć, że większość tekstów ma bardzo solidną podstawę źródłową powstałą w wyniku rozległej kwerendy zasobów licznych niemieckich i austriackich archiwów. Autorzy sięgnęli do akt personalnych, akt instytucji państwowych, kościelnych i innych. Wartość opracowań podnosi wykorzystanie źródeł drukowanych z okresu życia i działalności opisywanych osób (książki, artykuły). Negatywnie odróżnia się od pozostałych tekst O. Harbo, opracowany wyłącznie na podstawie literatury przedmiotu.

OKRES DO 1933 ROKU

Osią konstrukcji rozpraw jest niewątpliwie czas w trzech wymiarach: czas przed objęciem rządów w Niemczech przez Hitlera, lata III Rzeszy (1933–1945) i okres powojenny. Strukturę tę udało się zachować w siedmiu z jedenastu tekstów, co pozwala nam prześledzić drogę życiową „mimowolnych” bohaterów. Pełny obraz dają teksty o W. Schusterze, F. Schriewerze, J. Braunie, H. Ruppe, A. Zöhrerze, H. Hugelmannie⁴¹ i F. Hiligenstaedt. Więcej niż skąpy, wręcz za lakoniczny należy uznać opis czasów weimarskich w tekście A. Lütjena o bibliotekach ewangelickich w Wirtembergii. W tekście o J. Braunie S. Schmidt informuje jedynie, że ukończył przedtem seminarium duchowne. Kompletny brak informacji o losach H. Sautera przed 1933 rokiem, podobnie jak o W. Hoyerze. Silnie kontrastuje to z pozostałymi tekstami. Dzięki studium A. Graf poznajemy wręcz drobiazgowo (19 stron) życiorys W. Schustera od lat studiów, zatrudnienia w bibliotece, jego losy wojenne i powojenne wybory polityczne⁴². Równie bogaty w fakty z życia jest tekst biograficzny U. Dankerta o F. Schriewerze (14 stron). Obejmuje on okres studiów, służby wojskowej oraz działalność w obszarze bibliotekarstwa przygranicznego (Grenzlandbibliothekswesen) na granicy niemiecko-duńskiej. To samo można powiedzieć o losach H. Ruppego (11 stron), skreślonych piórem A. Zöhrera, którego przednazistowskie losy jako obywatela austriackiego obejmują okres od 1919 do 1938 roku. Dzięki tej

³⁸ F. Mayrhofer, *August Zöhrer und das Büchereiwesen in Linz*, [w:] *Volksbibliothekare im Nationalsozialismus...*, s. 199–218.

³⁹ H. Häntzschel, „*Volksbüchereien — die Arsenalen, die geistigen Bunker*”. Hermann Sauter: *Direktor der Stadtbibliothek und Leiter der Staatlichen Volksbüchereistelle München 1936–1942*, [w:] *Volksbibliothekare im Nationalsozialismus...*, s. 219–231.

⁴⁰ M. Schaarschmidt, *Die Entwicklung der Leipziger Städtischen Bücherhallen unter Walter Hoyer in den Jahren 1937 bis 1945*, [w:] *Volksbibliothekare im Nationalsozialismus...*, s. 293–300.

⁴¹ Ch. Sauer, *Hans Hugelmann als Volksbibliothekar in Nürnberg während des „Dritten Reichs”*, [w:] *Volksbibliothekare im Nationalsozialismus...*, s. 233–256.

⁴² Zaledwie napomknęła A. Graf o ważnym, choć krótkim, w jego życiorysie polsko-śląskim epizodzie kariery, zob. Z. Gębołyś, *Wilhelm Schuster*, [w:] *Handbuch der völkischen Wissenschaften. Akteure, Netzwerke, Forschungsprogramme*, Teil 1/Hrsg. von M. Fahlbusch, I. Haar, A. Pinwinkler, Berlin 2017, s. 747–750.

części rozprawy możemy poznać, jak w przypadku H. Hugelmanna, jego drogę do biblioteki ludowej w Norymberdze, od skromnego nauczyciela szkoły ludowej (1923–1925). Szczególnie wyróżnia się wśród pozostałych, poprzez część przednazistowską, rozprawa o F. Heiligenstaedcie. R. Rabius opisała detalicznie jego nauczycielsko-bibliotekarską drogę zawodową przerwana wojennym epizodem (1915–1918), przyćmiewającą nawet okres nazistowski (liczy 13 stron). Typowa droga do służby bibliotecznej w czasach nazizmu w Niemczech bynajmniej nie wiodła wyłącznie przez partyjne i ideologiczne wybory. Uważna lektura fragmentów tekstów temu poświęconych pokazuje jasno, że nawet zagorzali partyjni funkcjonariusze, wyznawcy NSDAP mieli za sobą nie tylko dobrą szkołę średnią, solidne studia wyższe, lecz także gruntowne wykształcenie bibliotekarskie.

LATA 1933–1945

Na tej podstawie o wiele łatwiej nam przejść do partii książki stanowiącej punkt ciężkości rozprawy poświęconej czasom narodowosocjalistycznym w życiu bohaterów. Trudniej o przyjęcie jednoznacznych kryteriów wskazujących z jednej strony na współuczestnictwo w montowaniu zbrodniczego, nazistowskiego systemu, z drugiej — w określeniu współodpowiedzialności bibliotekarzy niemieckich za podejmowane działania wobec bibliotek (czystki księgozbiorów, rozbudowa literatury narodowosocjalistycznej), wobec bibliotekarzy (zwalnianie przeciwników reżimu) czy wobec czytelników (zakaz wstępu Żydom do bibliotek). Spojrzenie na biblioteki ludowe w hitlerowskich Niemczech z indywidualnej perspektywy pozwala na jednostkowy ogląd uczestnictwa i odpowiedzialności poszczególnych osób. Wiele z nich wyczerpuje znamiona odpowiedzialności osobistej i zbiorowej. Może dobrze się stało, że większość tekstów dotyczy kierowników bibliotek. Tak czy owak katalog win jest niepełny. Uzupełnić by go należało o członkostwo w NSDAP, członkostwo w organizacjach fachowych, a także o twórcze — w literaturze fachowej — wspieranie narodowosocjalistycznej polityki kulturalnej i bibliotecznej. Która odpowiedzialność była cięższa? Ta zza biurka czy może bezpośrednie uczestnictwo w czystkach, w paleniu książek? Przeglądając życiorysy po latach, bez popadania w romantyczność lub tylko ideologicznie podyktowaną surowość w osądzaniu, możemy stwierdzić, że choć ciężar nazistowskich przewin był różny, to bezwzględnie każdy z bibliotekarzy ma swój współdział w utrwalaniu zbrodniczego systemu i w niczym nie zmienia tej oceny mniej lub bardziej zakamuflowane próby wybielenia niektórych bibliotekarzy, jak to czyni w tekście o Hugelmannie Christine Sauer, według której Hugelmann wprawdzie uczestniczył w paleniu książek, ale palił przede wszystkim literaturę trywialną, chroniąc przed spalaniem literaturę wartościową.

Spróbujmy pokrótce omówić wkład poszczególnych bibliotekarzy w realizację ideologii narodowosocjalistycznej. Graf skupia się w swoim tekście o W. Schusterze na jego odpowiedzialności płynącej ze sprawowanej funkcji przewodniczącego Verband Deutscher Volksbibliothekare (Związek Niemieckich Bibliotekarzy). Pod wodzą W. Schustera związek wiernie realizował założenia narodowego socjalizmu. Mniej uwagi, o wiele za mało, Autorka poświęciła natomiast udziałowi kierowanej przez W. Schustera biblioteki berlińskiej w rabowaniu żydowskich księgozbiorów.

Sylwetka F. Schriewera obala mit mówiący, że za narodowy socjalizm, w tym w bibliotekach, odpowiedzialni są przede wszystkim członkowie NSDAP. Schriewer nim nie był, co nie przeszkadzało mu wiernie realizować idei i celów zbrodniczego światopoglądu. Przykładów w tekście U. Dankerta jest aż nadto: nawoływanie do niszczenia żydowskiej, liberalnej i pacyfistycznej literatury — opracował także praktyczne wskazówki w tym względzie — czy wspieranie zakazu wstępu do biblioteki dla Żydów. Udział Ruppego we wcielaniu w życie ideologii nazistowskiej w lipskich i wiedeńskich bibliotekach można podzielić na czynny i bierny (konceptyjny), co wylicza skrzątnie H. Gruber. W Lipsku Ruppe był odpowiedzialny za dobór literatury (nowości wydawnicze). W Wiedniu jako dyrektor Volksbüchereistelle für Wien und Niederösterreich (Poradnia dla Bibliotek Ludowych w Dolnej Austrii) brał aktywny udział w eliminacji autorów żydowskich z bibliotek. W tym celu przygotował poradnik liczący 8 tys. nazwisk. Czynnie wspierał zakaz wstępu do bibliotek ludowych żydowskich czytelników. Zamówił między innymi 60 tablic z napisem „Żydom wstęp wzbroniony”. Co ciekawe, w polityce kadrowej kierował się kryterium kompetencji, odrzucając przykładowo wnioski o przyjęcie do pracy partyjnych funkcjonariuszy nieposiadających stosownych ku temu kompetencji. August Zuhörer, o czym dowiadujemy się z tekstu F. Mayrhöffera, upodabniał austriackie biblioteki do istniejących w Rzeszy, a ponadto uczestniczył w usuwaniu z księgozbiorów piśmiennictwa niezgodnego z ideologią narodowego socjalizmu. Osiem lat (1934–1942) do powołania do Wehrmachtu trwała bibliotekarska służba Hermanna Sautera w Monachium. W 1936 roku został on mianowany kierownikiem tamtejszych bibliotek miejskich. Ten zdeklarowany narodowy socjalista, jak go określa autora rozprawy H. Häntzschel, ma na swoim koncie wiele artykułów nazistowskich w gazetach i czasopismach. Sauter nie tylko akceptował czystki w bibliotekach, zwalczał również katolickie biblioteki publiczne oraz wypożyczalnie dochodowe. Okres od 1933 do 1945 roku w karierze zawodowej F. Heiligenstaedta jest pełen dowodów politycznego zaangażowania po stronie narodowego socjalizmu. Skrzątnie je wynotowała i podała do druku autorka opracowania R. Rabius. Swój narodowosocjalistyczny „romans” rozpoczął F. Heiligenstaedt od udziału w akcji palenia książek w Hanowerze w 1933 roku. W tym samym roku wspólnie z W. Schusterem i Wolfgangiem Hermannem przygotował czarną listę książek w Berlinie. W 1937 roku jako Reichsstellenleiter für Volksbüchereiwesen skupił się na zwalczaniu bibliotek Borromäusverein oraz na rozbudowie Grenzlandbüchereien. Lista czynów norymberskiego bibliotekarza H. Hugelamna w służbie III Rzeszy wydaje się dość skromna. Uczestniczył on „jedynie” w czyszczeniu księgozbiorów, paleniu książek oraz sporządzeniu czarnej listy książek zakazanych. Ch. Sauter zaznacza przy tym jego pozytywny wkład, jakim była rozbudowa działu „Technika” dla bibliotek ludowych w Norymberdze. Udział Waltera Hoyera, bibliotekarza bibliotek miejskich w Lipsku, oceniła M. Schaarschmidt jako marginalny. Wprawdzie zajmował tam posadę dyrektora (1937–1939), ale tak naprawdę główne cele polityki państwa narodowosocjalistycznego w odniesieniu do bibliotek (czystki księgozbiorów, usunięcie Żydów z szeregów personelu bibliotecznego, zakaz wypożyczania książek dla Żydów) zrealizował jego wielki poprzednik, W. Hofmann. A jak się zachowywali w czasach narodowego socjalizmu w Niemczech bibliotekarze bibliotek katolickich i ewangelickich? Ogólny wniosek, jaki się nasuwa z lektury tekstu S. Schmid-

ta o J. Braunie⁴³ oraz A. Lütjena o bibliotekach ewangelickich jest jeden — posłusznie wypełniali polecenia władzy partyjnej, zwłaszcza zarządzenie z 1940 roku, nakazujące ograniczenie się do gromadzenia literatury czysto religijnej i kościelnej. Doprowadziło to w praktyce do unicestwienia bibliotek kościelnych. Protesty J. Brauna były co najmniej nieśmiałe, a duchowni ewangeliccy nie podnosili w zasadzie jakiegokolwiek sprzeciwu wobec aparatu przemocy hitlerowskiego państwa. Nie należy jednak zapominać, że zarówno Kościół katolicki, jak i ewangelicki, mimo pozorów akceptacji, w rzeczywistości były traktowane przez III Rzeszę jako wrogie państwu narodowosocjalistycznemu instytucje.

OKRES PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

Niezmiernie ciekawy jest ostatni z etapów bibliotecznego życiorysu, czyli lata powojenne. Niestety w większości tekstów został on potraktowany powierzchawnie, niekiedy wręcz marginalnie. Różnie układały się losy bibliotekarzy niemieckich bibliotek ludowych. Wielu z nich, wcielonych do Wehrmachtu, dostało się do niewoli (W. Schuster, F. Schriewer, H. Ruppe). Wszyscy zostali poddani denazyfikacji, która oznaczała przynajmniej czasowe (W. Schuster, H. Ruppe) lub trwale odsunięcie od wcześniej wykonywanych obowiązków, od zawodu bibliotekarza lub nauczyciela (A. Zöhrer, F. Heiligenstaedt, W. Hoyer). Stosunkowo łagodnie udało się przejść ten trudny w ich życiu okres F. Schriewerowi i H. Ruppemu. F. Schriewer prawie od razu został zatrudniony w bibliotece we Flensburgu, gdzie dosłużył się stanowiska dyrektora biblioteki. Szczęśliwie los obszedł się z Ruppem, który wiosną 1948 roku został kierownikiem Stadtbibliothek Salzburg. Powojenne losy H. Hugelmanna czekają jeszcze na uzupełnienie.

ZAKOŃCZENIE

„Finis omniam vincit!”? P. Vodosek nie powiedział zapewne książką *Volksbibliothekare im Nationalsozialismus* ostatniego słowa. Książka ta wpisuje się w jego długi i piękny naukowy życiorys⁴⁴. Jest już jego częścią. Ta część, niestety, ma na sobie pewną rysę. Pod względem edytorskim książka zasługuje na jak największe pochwały i uznanie. Widać w niej dobrą pracę redaktorów naukowych i technicznych oraz staranność. Nie da się tego do końca powiedzieć o tym, co w książce powinno być najważniejsze — o zawartości treściowej. Są tam, mówiąc językiem kulinarnym, smakowite kąski (teksty A. Graf, U. Danker i R. Rabius), jednak są też potrawy przyrządzone według źle dobranych receptur (teksty

⁴³ Lektura tekstu S. Schmidta wskazuje, że nie jest mu znana publikacja Z. Gębołyśa na temat bibliotek mniejszości niemieckiej w II RP, w której działalności J. Brauna na rzecz niemieckiej w II Rzeczypospolitej poświęcił autor wiele miejsca, zob. Z. Gębołyś, *Biblioteki mniejszości niemieckiej w II Rzeczypospolitej*, Katowice 2012.

⁴⁴ Peter Vodosek, https://de.wikipedia.org/wiki/Peter_Vodosek [dostęp: 11.11.2018].

A. Lütjen, Mayrhofer i F. Heiligenstaedt). Pewnie trudno zunifikować teksty jedenastu autorów, poświęcone jedenastu różnym osobom, ale też właśnie zadaniem redaktora naukowego jest jasne określenie założeń i czuwanie nad ich wypełnieniem przez poszczególnych autorów, tak aby teksty nie różniły się poziomem. Można odnieść wrażenie, że sam dobór „bohaterów” nie został do końca przemyślany. O wielu niekonsekwencjach już napisałem — te zastrzeżenia nie były obce także niemieckim recenzentom⁴⁵. Co razi w książce — brak w niej miejsca dla takich postaci, jak Ackerknecht czy Hofmann. Być może zostanie to zrealizowane w drugiej części dzieła. Mój podstawowy zarzut dotyczy jednak paradygmatu badawczego, który unosi się nad całością i brzmi nieco złowrogo: „większość Niemców nie była ani ofiarą, ani sprawcą”⁴⁶. To nie słowa Vodoska, lecz duch tych słów unosi się nad całością, jest obecny w wielu tekstach. Widać go zwłaszcza w powojennych apologiach pisanych zgoła sprawozdawczym, bezrefleksyjnym piórem. Właściwie poza A. Graf nikt z autorów nie dokonał osądu czynów opisywanych osób. Zamiast tego niektórzy próbują je relatywizować lub nawet przechodzą do wybielania.

Książkę o bibliotekarzach niemieckich bibliotek ludowych w czasach narodowego socjalizmu mimo wszystko czyta się z zapartym tchem. Jest pełna faktów, pokazuje oportunistów, głośnych i milczących, demitologizuje niektórych dotąd „świeatnych bohaterów” (Hofmann, Braun). Poprzez sylwetki osób widać wyraźnie machinę systemu hitlerowskiego i udział w niej jednostki. To nie byli zwyczajni bibliotekarze wydający książki czytelnikom. Książka mówi o osobach, które wcielały w życie nazistowską ideologię. Miejmy nadzieję, że niemieccy bibliotekarze na tym nie poprzestaną, że dopiszą do niej następne tomy i rozdziały. Tego samego należy życzyć polskim bibliologom i bibliotekarzom. Udział bibliotekarzy polskich w służbie systemu zniewolenia to temat, który wciąż czeka na gruntowne przebadanie.

Zdzisław Gębołyś

⁴⁵ Zob. J.-P. Barbian, Preprints der Zeitschrift „Bibliothek – Forschung – Praxis” 2018. https://edoc.hu-berlin.de/bitstream/handle/18452/19420/RE_3199_Barbian_Preprint_BFP_2018.pdf?sequence=1 [dostęp: 11.11.2018]; M. Komorowski, „Informationsmittel für Bibliotheken” <http://informationsmittel-fuer-bibliotheken.de/showfile.php?id=8783> [dostęp: 11.11.2018].

⁴⁶ *Volksbibliothekare im Nationalsozialismus...*, s. 19.